

Η ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΘΡΥΟΣ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΝΙΤΣΗΣ

Ἐπί τινος τῶν πρὸς τὴν Λαμίαν ἐστραμμένων ὑψωμάτων τῆς πολυβούνου Ὁθρυος καὶ εἰς τρίωρον πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ τῆς εἰρημένης πόλεως ἀπόστασιν¹ σφίζεται, ἐν λειτουργίᾳ εἰσέτι, πενιχρὰ μονὴ τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, ἐπιλεγομένη δὲ τῆς Ἀντινίτσης, ἀπὸ ὁμωνύμου τινὸς γειτονικῆς, ἐκλιπούσης ἤδη, κώμης πιθανώτατα λαβοῦσα τὴν ἐπίκλησιν. Ἡ ἄγνωστος εἰς τοὺς περὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἀσχολουμένους μονὴ αὕτη, ἰδρυμένη ἐπὶ νοτίως βλεπούσης ἀποτόμου καὶ ὕλομανοῦς κλιτύος², ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς εὐτελῶς κατεσκευασμένων κελλίων, τεταγμένων εἰς δύο ὁρόφους, ὀπισθεν ξυλίνου ἡλιακοῦ, καταλαμβάνοντων δὲ τὴν βόρειον πλευρὰν ὀρθογωνίου περιοχῆς, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁποίας ὀρθοῦται ἐν ἀρίστη καταστάσει τὸ καλῆς τέχνης καθολικὸν τῆς μονῆς. (εἰκ. 1).

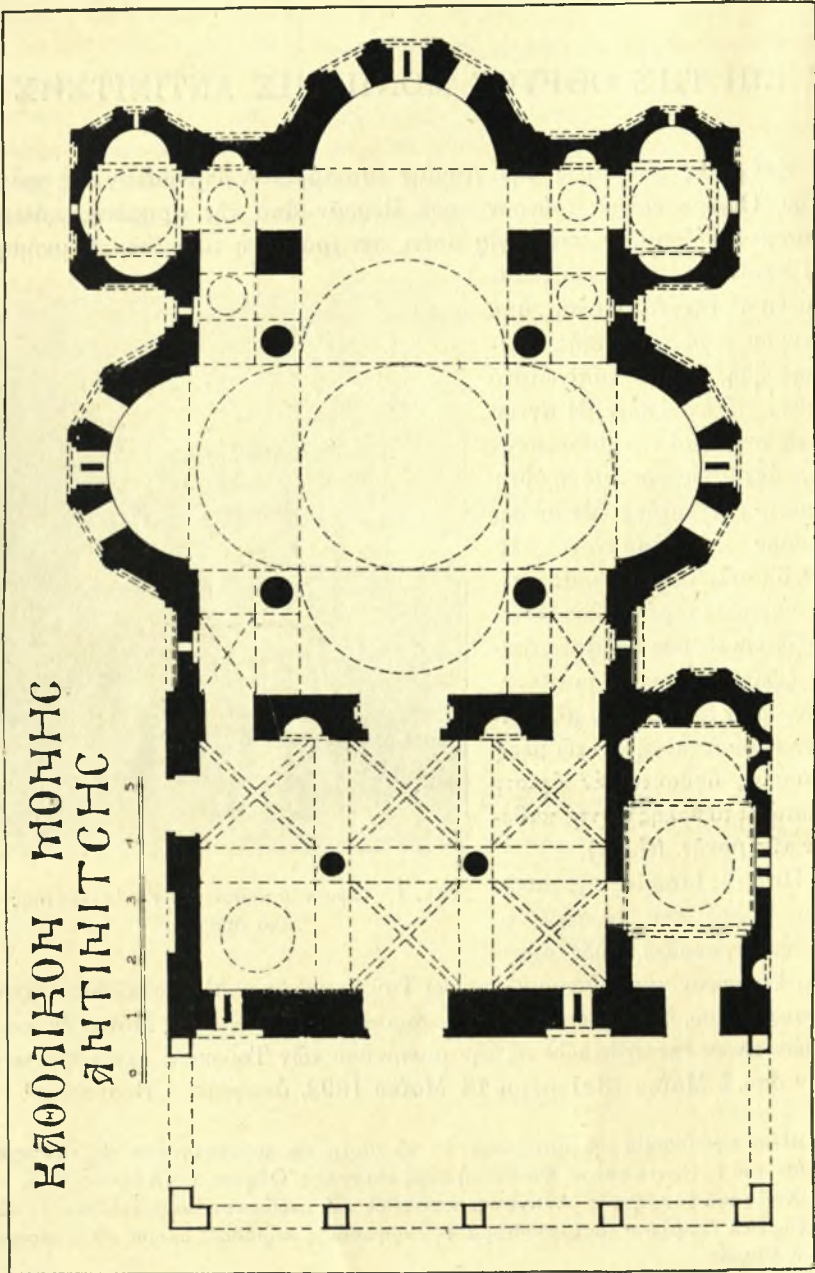
Εἰκ. 1. Ὅψεις τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀντινίτσης ἀπὸ Δυσμῶν.

Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς ταύτης οὐδεὶς που ἀναφέρει τι, ὅσον ἐγὼ γνωρίζω, οὐδὲ σχετικόν τι ἐγγραφοῦν κατῳρθῶσα ν' ἀνεύρω. Τοῦ ἐσωτερικοῦ δ' ὄντος ἔξ ὀλοκλήρου ἀσβεστοχρίστου, δὲν σφίζεται οὐδ' ἡ κτιτορικὴ αὐτῆς ἐπιγραφὴ. Μόνον δὲ περὶ βλαβῶν τινῶν ἐπενεχθεισῶν εἰς τὴν μονὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων, καταλαβόντων αὐτὴν ἀπὸ 7 Μαΐου 1897 μέχρι 14 Μαΐου 1898, ἀναφέρει ὁ Βορτσέλας³.

¹ Βλέπε τὴν ἀκριβῆ τῆς μονῆς θέσιν ἐν τῷ χάρτῃ τῷ προσηρημένῳ εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ I. Βορτσέλα, Φθιώτις ἢ πρὸς νότον τῆς Ὁθρυος, ἐν Ἀθήναις 1907.

² Ἐντὸς τοῦ βουνοῦ τῆς Ἀντινίτσης ἀπαντῶσι καὶ στρώματα ἀσβεστολίθου, ἐν οἷς ἀπολιθωμένοι ἱκποῦρῖται (ὄστρακόδεσμα τῆς κρητιδικῆς περιόδου) ὁμοιοὶ πρὸς κέρατα βοῶν ἢ ἐλάφων.

³ Ἐνθ' ἄν. σελ. 460.

Είχ. 2. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἀγνίτισης.

Στερούμενοι λοιπὸν εἰδήσεων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν αὐτὰ ἐκ τῆς τέχνης τοῦ καθολικοῦ αὐτῆς, καὶ δὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀφ' οὗ, ὡς ἐλέχθη, οὐδὲ ἴχνος τοιχογραφίας διεσώθη ἔσωτερικῶς.

Α'. Ἐσωτερικὴ διάταξις

Ὡς παρατηρεῖ τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 2) τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσας παρουσιάζει μεγάλην διαφορὰν ἀπὸ τῶν παλαιῶν γνωστῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐξωτερικῆ στοᾶ, διπλοῦς νάρθηξ, κυρίως ναὸς μετὰ κογχῶν, παρεκκλήσια πολλαπλῶς διηρθρωμένα, συγκροτοῦσι πολύπλοκον καὶ κεκινημένον σύνολον, χαρακτηῆρος τελείως διαφόρου ἀπὸ τὸν ἥσυχον καὶ λιτόν, ὃν παρουσιάζουσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν παλαιότερων ναῶν τῆς Ἑλλάδος. Θὰ ἐξετάσωμεν κατὰ σειρὰν τὰ μνημονευθέντα μέρη τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἀναφέρωμεν ἐν τέλει πόθεν τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐλήφθησαν, ἵνα κατορθώσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου.

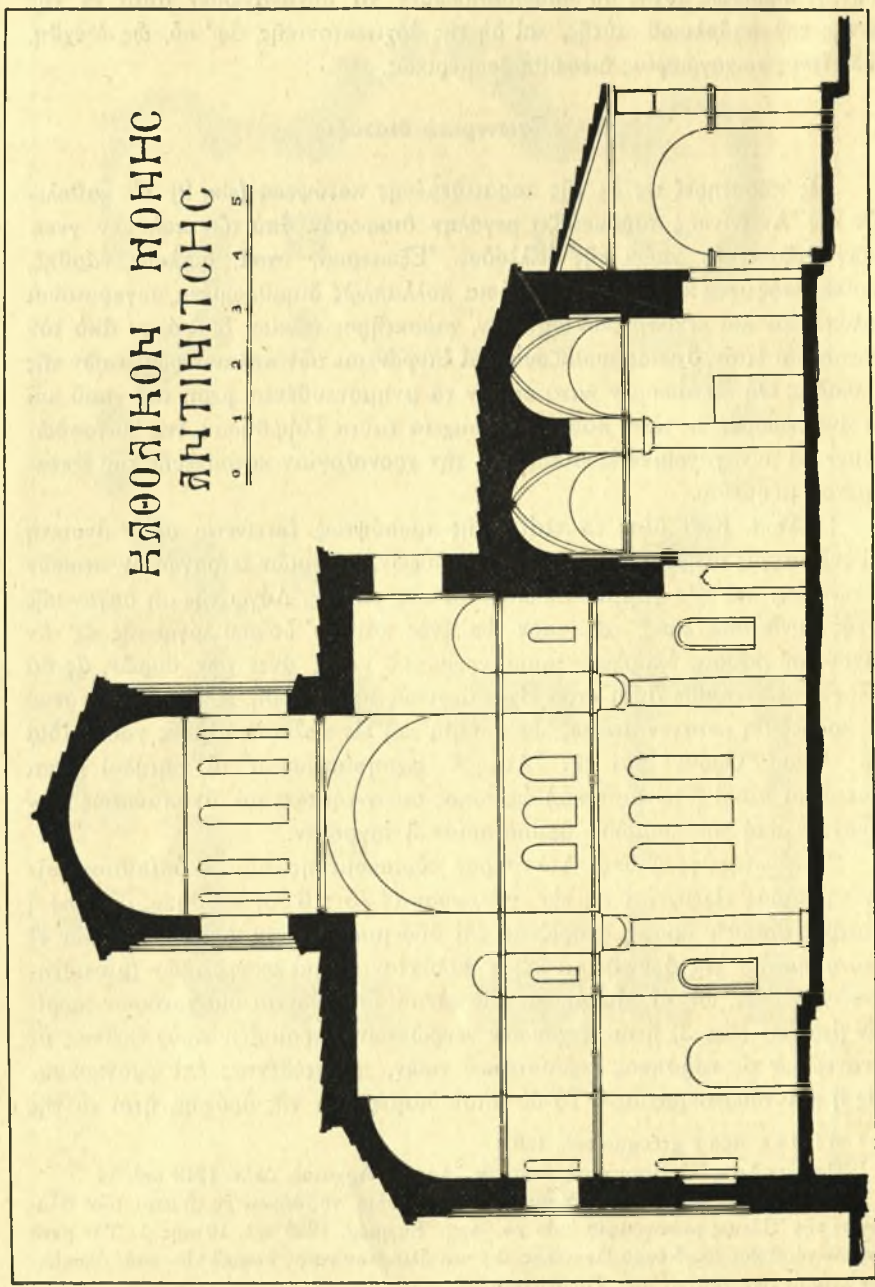
1. Στοᾶ. Καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς προσόψεως ἐκτείνεται στοὰ ἀνοικτὴ καὶ ξυλόστεγος στηριζομένη, τῇ βοηθείᾳ τόξων, ἐπὶ τριῶν τετραγώνων πεσῶν ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο γαμματοειδῶν κατὰ τὰς γωνίας. Λόγω τῆς μὴ ὀργανικῆς αὐτῆς συνδέσεως πρὸς τὸν ναὸν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς εἰς τὸν τοῖχον τοῦ βάθους ὑπάρξεως παραθύρων τοῦ ναοῦ, ἀντὶ τῶν θυρῶν, ἃς θὰ ἀνέμενε τις ἐνταῦθα, ἂν ἡ στοὰ εἶχεν ἀρχικῶς προβλεφθῆ, εἰκάζω, ὅτι ἡ στοὰ θὰ προσετέθη μεταγενεστέρως, ὡς συνέβη καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους ναοὺς, ἰδίᾳ τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹ καὶ τῆς Ἄρτης². Ἐχρησίμευον δ' αἱ χαμηλαὶ αὐταὶ ἐξωτερικαὶ στοαὶ (ἐξωνάρθηκες) ὡς τόπος συναντήσεως καὶ ἀναπαύσεως τῶν μοναχῶν μετὰ τὴν κοπιώδη ὀρθοστασίαν ἢ ἐργασίαν.

2. Ἐσωνάρθηξ ἢ λιτή. Διὰ θύρας εὐρισκομένης εἰς τὸν ὀπίσθιον τοῖχον τῆς στοᾶς εἰσέρχεται τις εἰς εὐρύχωρον (4.35 × 6.95) νάρθηκα, οὗτινος ἡ ἑξαμερῆς θολωτὴ ὀροφὴ στηρίζεται ἐπὶ δύο μαρμαρίνων κίονων. Ἐκ τῶν ἐξ διαμερισμάτων τῆς ὀροφῆς τὰ πέντε καλύπτονται διὰ σκαφοειδῶν (μοναστηριακῶν) θόλων, ὧν αἱ εἰσέχουσαι διαγώνιοι ἐνισχύονται διὰ χονδρῶν πωρίνων βεργίων (εἰκ. 3) ἧτοι ἐξεχουσῶν νευρώσεων παρομοίων πρὸς ἐκεῖνας, ἃς συναντῶμεν εἰς νάρθηκας παλαιότερων ναῶν, προστεθέντας ἐπὶ φραγγοκρατίας ἢ καὶ τουρκοκρατίας³. Τὸ δὲ ἕκτον διαμέρισμα τῆς ὀροφῆς, ἧτοι τὸ τῆς

¹ Millet, Ecole grecque σελ. 130.

² Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 σελ. 14

³ Ὅρα τὰ μετὰ βεργίων ἐφωδιασμένα σταυροθόλια ναρθήκων ἐν τῇ περι τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἡλείας μονογραφίᾳ μου ἐν Ἀρχ. Ἐφημερ. 1923 σελ. 10 σημ. 1. Τὸν μετὰ βεργίων νάρθηκα τῆς Νταοῦ Πεντέλης, ὡς καὶ ὅλον τὸν ναόν, θεωρῶ νῦν καθ' ὀλοκληρίαν κτίσμα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Εικ. 3. Τομή κατά μήκος του καθολικού της μονής Αντιβίωσης.

Β. Δ. γωνίας, ἀντὶ σκαφοειδοῦς θόλου φέρει ἄνωθεν τροῦλλον ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένον. Ὁ νάρθηξ φωτίζεται διὰ δύο διλόβων παραθύρων ἑκατέρωθεν τῆς δυτικῆς θύρας τοποθετημένων¹.

Πλὴν δὲ τῆς πρὸς τὴν στοᾶν θύρας φέρει ὁ νάρθηξ καὶ ἄλλην μικροτέραν κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ πλευρᾶν, δι' ἄλλης δὲ πάλιν κατὰ τὴν νοτίαν πλευρᾶν εὐρισκομένης θύρας, συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ παραπλεύρως κείμενον παρεκκλήσιον (εἰκ. 2) τέλος ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἀνοίγονται τρεῖς ἀκόμη θύραι, δι' ὧν ἐγίνετο ἡ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν εἴσοδος. Μεταξὺ δὲ τῶν θυρῶν τούτων κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τοῦ τοίχου ἡμικυκλικαὶ κόγχαι.

3. *Κυρίως ναὸς καὶ ἱερόν* Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸν τύπον τῶν τετρακιονίων σταυροειδῶν μετὰ τροῦλλου σὺν τῇ προσθήκῃ δύο κογχῶν, τῆς μὲν κατὰ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ, τῆς δὲ κατὰ τὸ νότιον. Αἱ κόγχαι αὗται ἔχουσαι διαστάσεις ὁμοίας πρὸς τὴν τοῦ ἱεροῦ βήματος μορφῶσι μετ' αὐτῆς σχῆμα τρίκογχον. Καὶ ἐσωτερικῶς μὲν εἶναι αἱ κόγχαι ἡμικυκλικαί, ἐξωτερικῶς δὲ πεντάπλευροι, ἑκάστης πλευρᾶς διαρθρουμένης διὰ δύο ἔσοχῶν, δι' ὧν σχηματίζονται ἐν προσόψει ἐπάλληλα τυφλὰ ἀψιδώματα.

Οἱ ἀνέχοντες τὸν τροῦλλον τέσσαρες κυλινδρικοὶ κίονες, φέροντες σφαιροτόμητα κιονόκρανα (εἰκ. 3 καὶ 4) εἶναι τοποθετημένοι ὅσον τὸ δυνατόν πλησιέστερον τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ἵνα δημιουργηθῇ ὡς οἷόν τε μεγαλύτερα διάμετρος διὰ τὸν τροῦλλον καὶ ἄρα ἐπιβλητικωτέρα ἐντύπωσις ἐσωτερικοῦ χώρου. Σημειωτέον δ' ὅτι σφίζονται εἰσέτι καὶ οἱ ξύλινοι ἔλκυστήρες, οἱ ὅποιοι ἐτέθησαν ὑπεράνω τῶν κιονοκράνων πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν πλευρικῶν ὠθήσεων τῶν θόλων.

Καὶ τὰ μὲν σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, ὧν ἡ ἀνατολική, καίτοι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ναοῦ τετρακιονίου, δὲν θλάται, ὡς συνήθως εἰς τοιοῦτου τύπου παλαιότερους βυζαντινοὺς ναοὺς, ἀλλὰ προχωρεῖ μέχρι τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ· ἐκ δὲ τῶν τεσσάρων ὅπισθεν τῶν κίωνων μικρῶν διαμερισμάτων τὰ μὲν πρὸς ἀνατολὰς καλύπτονται δι' ἀσπίδων (calottes) τὰ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ σκαφοειδῶν θόλων.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ διαιροῦνται καθ' ὕψος διὰ κοσμητῶν (γείσων) εἰς τρεῖς ζώνας, ὧν ἡ μὲν πρώτη διήκει ἀπὸ τοῦ διαπέδου μέχρι τοῦ ὕψους τῶν κιονοκράνων (εἰκ. 3), ἡ δὲ δευτέρα ἀπὸ τῶν κιονοκράνων μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν θόλων καὶ τέλος ἡ τρίτη περιλαμβάνει τοὺς θόλους.

Φῶς ὁ ναὸς ἐλάμβανε διὰ πολλῶν παραθύρων, ὧν ἱκανὰ εἶναι σήμερον πεφραγμένα. Οὕτως ἐπὶ μὲν τῶν κογχῶν—πλευρικῶν τε καὶ ἱεροῦ—ἀνοίγονται ἀνὰ δύο σειραὶ ἐκ τριῶν ἑκάστη τοξωτῶν παραθύρων, ὧν ἡ μὲν εὐρίσκει-

¹ Ἐπὶ τοῦ πρὸς νότον τῆς θύρας διαχωριστικοῦ κιονίσκου εὐρίσκεται κεχαραγμένη ἀρχαία ἐπιγραφή δημοσιευθεῖσα ἐν Bull. de Corresp. Hell. 1891 σελ. 341.

ται εἰς τὴν κάτω ζώνην, ἡ δὲ εἰς τὴν ἄνω. Ἐπίσης ἀνά ἕν ἕν ἐκάστη τῶν δύο κάτω ζωνῶν παράθυρον ἀνοίγεται ἐπὶ τοῦ τοίχου τῶν τεσσάρων ὄπισθεν τῶν κιόνων διαμερισμάτων (εἰκ. 3). Τέλος δίλοβον παράθυρον ἀνοίγεται ὑψηλὰ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Πάντα ταῦτα τὰ παράθυρα μετὰ καὶ τῶν δώδεκα διπλῶν τοῦ τροῦλλου ἦσαν μονόλοβα, μόνον δὲ τὰ κατὰ τὴν μέσην πλευρὰν τῶν κογχῶν καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου ἦσαν δίλοβα.

4. *Παρεκκλήσια*. Σπουδαῖον καὶ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον ἀποτελοῦσι τὰ ὀργανικῶς πρὸς τὸν ναὸν συνηνωμένα, τρία τὸν ἀριθμὸν, παρεκκλήσια, ἐξ ὧν δύο μὲν εἶναι προσκεκολλημένα εἰς τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικόν, μετ' ὧν καὶ συγκοινωνοῦσιν ἐσωτερικῶς διὰ θύρας, τὸ δὲ τρίτον καὶ μεγαλύτερον εἰς τὴν νοτιὰν πλευρὰν τοῦ ἐσωνάρθηκος συγκοινωνοῦν μετ' αὐτοῦ καὶ τοῦτο δι' ἐσωτερικῆς θύρας. Εἶναι δ' ἄξιον προσοχῆς, ὅτι τὰ ἕν λόγω παρεκκλήσια δὲν ἦσαν προσιτὰ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀλλὰ διὰ μέσου τοῦ ναοῦ πάντοτε. Φέρουσι δὲ τὰ παρεκκλήσια πάντα πρὸς ἀνατολὰς ἡμικυκλικὰς μὲν ἐσωτερικῶς, τριπλεύρους δ' ἐξωτερικῶς ἀψίδας. Τόσον δ' αἱ ἀψίδες αὐταὶ ὅσον καὶ τὰ λοιπὰ τοιχώματα τῶν παρεκκλησίων εἶναι διηρθρωμένα διὰ τυφλῶν ἀψιδωμάτων καὶ κογχῶν ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς (εἰκ. 2 καὶ 6). Καὶ τὰ μὲν δύο παρὰ τὸ Ἱερὸν παρεκκλήσια καλύπτονται διὰ χαμηλὰ τοποθετημένης ἀσπίδος, ὡς καὶ τὰ γειτονικά των δευτερεύοντα τμήματα τοῦ ἱεροῦ (πρόθεσις καὶ διακονικόν), τὸ δὲ παρὰ τὸν νάρθηκα μεῖζον παρεκκλήσιον φέρει ἄνωθεν ραδινὸν καὶ ἀνατεταμένον τροῦλλον ὁμοίων διαστάσεων πρὸς τὸν κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς λιτῆς ὑπάρχοντα, οὗτινος καὶ ἀποτελεῖ τὴν πᾶρισσον μορφήν (pendant).

Ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Β. Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις.

1. *Τοιχοποιία*. Λόγω τῆς ἀποτόμου κλιτύος, ἐφ' ἧς εὐρίσκεται ἡ μονή, παρέστη ἀνάγκη, πρὸς θεμελίωσιν τοῦ καθολικοῦ, κατασκευῆς ἀναλημματικοῦ τοίχου κατὰ τὴν ἀνατολικήν, τὴν νοτιὰν καὶ ἕν μέρει τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ. Τὸ ἀνάλημμα τοῦτο ὄρατὸν ἕν μέρει εἰς τὴν εἰκόνα 7 ἔξέχει τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν κατὰ 1.20 μ., εἶναι δὲ κατεσκευασμένον δι' ἀργῶν λίθων καὶ κονιάματος. Ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ ποδίου τούτου βαίνει κρηπίς ὕψους 0.80, περιθέουσα ὄλον τὸν ναὸν καὶ χρησιμεύουσα ὡς βᾶθρον τοῦ κτηρίου. Εἶναι δ' αὕτη κατεσκευασμένη διὰ κιτρινεύθρων πωρολίθων, ὕψους 0.35, ἐπιμελῶς πρὸς ἀλλήλους ἡρμοσμένων, ἐξεχόντων δὲ κατὰ τινα ἑκατοστὰ τῆς ἀνωδομῆς. Ἡ δὲ ἀνωδομὴ εἶναι κατεσκευασμένη οὐχὶ κατὰ τὸ πλινθοπεριβλητὸν σύστημα τῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ διὰ στρώσεων πωρολίθων ἐναλλασσομένων πρὸς τριπλῆν σειρὰν συνεχῶν ὀπτοπλίνθων, κατὰ τὸ σύστημα δηλονότι τῆς

Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς χωρῶν. Ἀντὶ δὲ κατακορύφων πλίνθων γίνεται εἰς τοὺς κατακορύφους ἄρμους τῶν παρολίθων χρῆσις ἡμιπλίνθων (πλ. 0.12) τοποθετημένων εἰς τρεῖς σειρὰς ἐπαλλήλους μετ' ἀφθόνου ἀμμοκονιάματος. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον εἶναι κατεσκευασμένοι πάντες οἱ ἔξωτερικοὶ τοῖχοι. Μόνον δὲ οἱ τροῦλλοι κατεσκευάσθησαν ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων καὶ παχέος κονιάματος.

2. Διάθρωσις τῶν τοίχων καὶ τῶν τροῦλλων. Αἱ ἔξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι

Εἰκ. 4. Λεπτομέρειαι τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀντινίτσης: α κιονόκρανον, β, γ τομαὶ κοσμητῶν, δ παράθυρον ἱεροῦ, ε σταλακτιτοειδῆς διαμόρφωσις τῆς γωνίας τῶν παρεκκλησίων.

τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ εἶναι γενικῶς διηρθρωμένοι διὰ τυφλῶν, διπλῆς ἐσοχῆς, ἀψιδωμάτων, ὧν τὰ τόξα εἶναι ἐσχηματισμένα δι' ἀραιῶς μᾶλλον τεθειμένων πλίνθων. Καὶ εἰς μὲν τὰ χαμηλὰ ἀνατολικά παρεκκλήσια τὰ ἀψιδώματα εἶναι τοποθετημένα εἰς μίαν μόνην ζώνην ἐρειδόμενα ἐπὶ τῆς παρίνης κρηπίδος, εἰς δὲ τὰς κόγχας τῶν χορῶν τοῦ ἱεροῦ εἶναι εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας τεταγμένα, ὧν ἡ μὲν κάτω ἐρείδεται ἐπὶ τῆς κρηπίδος, ἡ δὲ ἄνω ἐπὶ λαξευτοῦ λιθίνου κοσμητοῦ (γείσου) ἀντιστοιχοῦντος εἰς τὸ ὕψος πρὸς τὸν κάτω ἐσωτερικὸν κοσμήτην καὶ σχηματίζοντος ἐν τῇ προεκτάσει τοῦ τὴν στέψιν τῶν χαμηλῶν παρεκκλησίων (εἰκ. 6). Ἄλλος δὲ πάλιν συνθετώτερος κοσμητὴς ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν ἄνω ἐσωτερικὸν κοσμήτην σχηματίζει τὴν στέψιν τῶν κογχῶν καὶ τῶν γειτονικῶν αὐταῖς τμημάτων τοίχων (εἰκ. 6). Ἀμφοτέρων τῶν κοσμητῶν ἡ τομὴ παρίσταται ἐπὶ τῆς εἰκ. 4 ὑπὸ τὰ

στοιχεῖα β καὶ γ. Εἶναι δ' αἱ τυφλαὶ ἀψίδες κατεσκευασμέναι οὕτως, ὥστε ἡ ἔξωτερικὴ διάμετρος τοῦ τόξου, ὅπερ τὰς καλύπτει, νὰ ἰσοῦται ἀκριβῶς πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἐδρῶν ἐφ' ὧν κατεσκευάσθησαν (εἰκ. 6).

Οὐ μόνον δ' οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ τρούλλοι του—ὅτε δωδεκά-πλευρος κεντρικός, οἱ ὀκτάπλευροι τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ ΝΔ. παρεκκλησίου—οἷτινες εἶναι ἕξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένοι, ζωντανεῦνται δι' ὁμοίων τυφλῶν ἀψιδωμάτων, εἰς τὰ ὅποια προσετέθη μία εἰσέτι ἔξοχη διὰ τῶν κυκλικῶν πλινθίνων κιονίσκων, οἷτινες ἐνισχύουν τὰς γωνίας των,

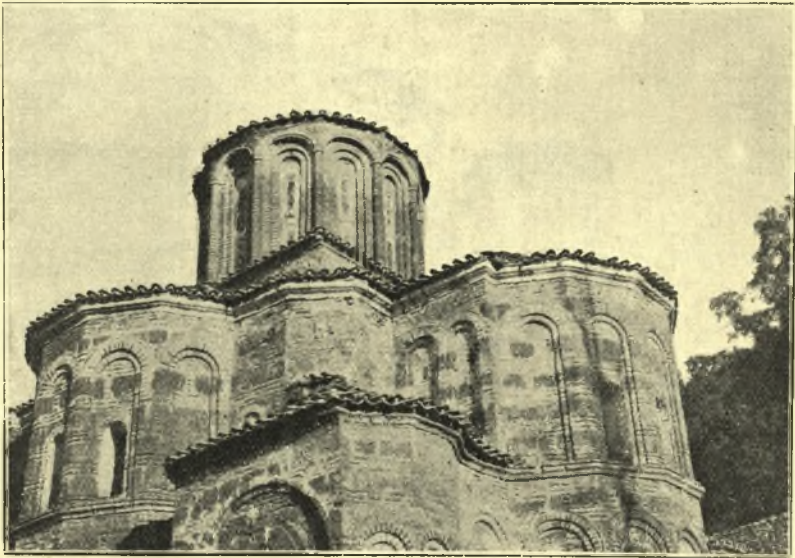

Εἰκ. 5. Ἀποψὶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀντιτίσης ἀπὸ ΒΑ.

καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἐρειδομένων τόξων, ἅτινα εἰς μὲν τὸ κεντρικὸν εἶναι πώρινα, εἰς δὲ τὸν τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ ΝΔ. παρεκκλησίου πλίνθινα ὀδοντωτά. Πωρίνη δ' ὁμοίως εἶναι ἡ στέφουσα τὸν κεντρικὸν τρούλλον κορωνίς, ἐν ᾧ πλινθίνη εἶναι ἡ τῶν δύο μικροτέρων τρούλλων. Ἡ μόνη δ' ἐπιφάνεια ἣτις—παρὰ τὴν γενικὴν τῆς πολυέδρου ἐμφανίσεως τάσιν, ἣτις κατεῖχε τὸν ἀρχιτέκτονα—παρέμεινεν ἀδιάρθρωτος, εἶναι ἡ βάσις τῶν τρούλλων (εἰκ. 5) ἣτις παρουσιάζει ἰσχυρὰν κυβικὴν μορφήν, μὴ κομπομένη κατὰ τὰς γωνίας, ὡς συμβαίνει εἰς τὰς δύο μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν χορῶν ὑψηλὰ ὑπὲρ τὰ περικλήσια ἀνερχομένης ὀρθᾶς ἔξωτερικᾶς γωνίας τῶν ὀπισθεν τῶν κίωνων διαμερισμάτων (εἰκ. 5 καὶ 6).

Πλὴν δὲ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων παρατηροῦμεν καὶ τινὰς ἄλλας διαπλάσεις τῆς ἔξωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν παρεκκλησίων. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ ΝΔ.

παρεκκλησίον συναντῶμεν κατὰ τὴν νοτιᾶν πλευρὰν τρεῖς στενάς ἡμικυκλικὰς κόγχας καταληγούσας ἄνω εἰς τεταρτοσφαίρια διὰ πλίνθων χιαστί τοποθετημένων κατεσκευασμένα· εἰς δὲ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν μικροτέρων (ἀνατολικῶν) παρεκκλησίων, ἡ ἑξωτερικὴ διπλῆς ἔσοχῆς τυφλὴ ἀψίς, μεγαλυτέρων διαστάσεων ἀπὸ πάσας τὰς λοιπὰς, περιβάλλει ἑτέραν, τυφλὴν καὶ ταύτην, ἀψίδα, διπλῆς δέ, οὐχὶ ὅμως ἔσοχῆς ἀλλ' ἔξοχῆς (εἰκ. 7). Τέλος αἱ δύο πρὸς δυσμὰς ἐλεύθεραι γωνίαι τῶν αὐτῶν παρεκκλησίων, λοξῶς οὖσαι μέχρι τινὸς ὕψους ἀποκεκομμένα δεικνύουσι σύστημα μεταβάσεως πρὸς τὴν ὀρθὴν ὑπερ-

Εἰκ. 6. Ὅψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀντινίτσης ἀπὸ ΝΑ.

ἄνω γωνίαν (μικρὰ κογχίδια) ἔξ ἐκείνων, ἅτινα συχνάκις ἀπαντῶμεν εἰς μουσουλμανικὰ οἰκοδομήματα (εἰκ. 4,ε).

Τὰ παράθυρα, περὶ ὧν εἶπομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐμφανίζονται ἑξωτερικῶς κατὰ τρόπον αἰσθητικῶς οὐχὶ λίαν ἱκανοποιητικόν, μάλιστα τὰ τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κογχῶν, ἅτινα πατοῦντα ἐπὶ τοῦ μεσαίου γείσου ἔχουσι τὸ πλίνθινον τόξον των τοποθετημένον εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνοίγονται. Ὁμοίως οὐχὶ ἱκανοποιητικὴν λύσιν παρουσιάζουσι καὶ τὰ εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας τοποθετημένα παράθυρα τῶν τρουλλῶν. Ἐξαιρέσειν ποιούσι μόνον τὰ δίλοβα παράθυρα, ἅτινα σχηματίζονται εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν μεσαίων πλευρῶν τῶν κογχῶν (χορῶν καὶ ἱεροῦ). Ταῦτα φέρουσι μεσοκιονίσκον μετὰ τραπεζιοσχήμου κιονοκράνου (εἰκ. 4,δ), ἐφ' οὗ εἰκονίζεται σταυρὸς μετὰ δύο λοξῶς τοποθετημένων λογχῶν.

Γ'. Σύγκρισις καὶ κατάταξις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀντινίτσης.

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος, ὃν παρουσιάζει τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσης ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὸν τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὅρους¹, ἅτινα πάντα σχεδὸν φέρουσι: 1) τέσσαρας ἐσωτερικοὺς κίονας στηρίζοντας τὸν τροῦλλον, τοποθετημένους δ' ὅσον οἶόν τε πλησιέστερον πρὸς τοὺς τοίχους 2) πλευρικὰς κόγχας κατὰ προέκτασιν τοῦ βορείου καὶ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ 3) εὐρύχωρον κιονοστήρικτον νάρθηκα (λιτὴν) καὶ 4)

Εἰκ. 7. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀντινίτσης.

ἐν, δύο ἢ τρία παρεκκλήσια. Καὶ τὰ μὲν ἀρχαιότερα τῶν καθολικῶν τοῦ Ἄθω ἐμφανίζουσι τὰς πλευρικὰς αὐτῶν κόγχας ἄλλοτε μὲν ἡμικυκλικὰς (Λαύρα) ἄλλοτε δὲ τριπλεύρους (Βατοπέδι, Ἰβήρων) καὶ ἡ οὐδόλως φέρουσι παρεκκλήσια (Βατοπέδι) ἢ ἂν φέρωσι τοιαῦτα τὰ ἔχουσι προσηρημένα ἐκατέρωθεν τοῦ νάρθηκος (Λαύρα, Γρηγορίου). Τοῦναντίον τὰ μετὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα καθολικὰ ἔχουσι τὰς μὲν κόγχας τῶν πενταπλεύρους (Χελανδάρι, Διονυσίου, Κουτλουμουσίου, Παντοκράτορος, Σκήτη Ἁγ. Ἄννης), τὰ δὲ παρεκ-

¹ Ὅρα τὰς κατόψεις τῶν Ἀθωνικῶν ναῶν παρὰ Romstorfer ἐν Zeitschrift für Geschichte der Architektur VII, 38 (1919) καὶ G. Bals, Notita despre arhitectura Sfântului munte (Bulletinul Com. monumentelor istorice VI) Bucuresti 1913, σελ. 42, 43. Ὅμοιαι πρὸς τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσης κατόψεις παρουσιάζουσι καὶ τὰ καθολικὰ: Μονῆς Τσαγγεζι (Θεσσαλίας), Ἀγάθωνος (Υπάτης) καὶ Γαλατάκη (Εὐβοίας), περὶ ὧν ἐπραγματεύθη ἐν τῇ Ἐπετηρίδι ταύτῃ (Ε' σελ. 349 ἐ.) ὁ κ. Γ. Σωτηρίου.

κλήσια δίκην ἄλλων κογχῶν ἐκατέρωθεν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διατεταγμένα (Διονυσίου, Κουτλουμουσίου, Ἁγ. Παύλου).

Τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσης συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν πρὸς τὴν δευτέραν κατηγορίαν τῶν ναῶν τοῦ Ἀθω εἶναι, κατὰ τὰ εἰρημένα, μεταγενέστερον τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Οὐ μόνον δ' ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν διάπλασιν τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων ὁμοιάζει τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσης πρὸς τὰ Ἀγιορειτικὰ κτήρια¹. Πράγματι, καθόσον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν μὴ ἀσβεστοχρισθέντων κτηρίων (ναῶν, τραπεζῶν, ἐστιῶν, πυλώνων) τοῦ Ἀγ. Ὁρους ἢ τοιχοδομία των συνίστατο ἐκ στρώσεων πώρων ἐναλλασσομένων πρὸς δύο σειρὰς ὀριζοντίων πλίνθων ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων κατὰ τοὺς κατακορυφούς ἄρμους τῶν πώρων. Τῶν δὲ τρούλλων ἢ κατασκευὴ ἐγένετο, ὡς καὶ ἐν Ἀντινίτση, ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων. Ὁμοίως ἢ διάπλασις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ τῶν πλευρῶν τῶν τρούλλων ἐγένετο ἐν Ἀγίῳ Ὁρει διὰ τυφλῶν ἀψιδωμάτων μὲ ταύτην τὴν διαφορὰν, ὅτι ταῦτα εἶναι ἀπλῆς ἐσοχῆς καὶ διήκουσι συνήθως ἕπὸ κάτω ἕως ἄνω ἄνευ διακοπῆς (Καρακάλλου², Δοχειαρίου³), ἐν ᾧ τὰ τῆς Ἀντινίτσης εἶναι διπλῆς ἐσοχῆς καὶ τεταγμένα εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας χωριζομένας ὑπὸ πωρίνου κοσμήτου. Τοιαύτην ὁμως διάταξιν ἀψιδωμάτων εὐρίσκομεν εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ πολλῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταγενεστέρων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος (Παναγράντου⁴, Σωτήρος Χώρας⁵, Παμμακαρίστου⁶, Φειτιχὲ τζαμί⁷ κλπ.), ὡς καὶ εἰς ναοὺς ἐπαρχιῶν

¹ Καὶ ἐπομένως καὶ πρὸς τὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἅτινα βεβαίως ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα διὰ τὰ ἀγιορειτικά, τοὐλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν καὶ τὴν δι' ἀψιδωμάτων πλάσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἧτις μετεδόθη καὶ εἰς τὰς εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιρροῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελούσας ἐπαρχίας: Μυστρᾶν, Χίον, Θεσσαλονίκην, Σερβίαν, Βουλγαρίαν καὶ Ρουμανίαν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν κάτοψιν οἱ ἀγιορειτικοὶ ναοὶ ἐπηρεάσθησαν πιθανῶς καὶ ἐκ τῶν Ἀρμενικῶν, καὶ ἰδίᾳ τῶν Γεωργιανῶν, οἵτινες ἐμφανίζουσι συχνότατα οὐ μόνον τὰς πλευρικὰς κόγχας, ἀλλὰ καὶ τὰ παρεκκλήσια κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας (βλ. κατόψεις ναῶν Ateni, Martwili, Mschet κλπ. παρὰ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier eix. 75 καὶ 72). Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην καθιστᾷ πιθανωτέραν καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἰδρυτὴς τῆς Λαύρας Ἀθανάσιος κατήγετο ἐκ Τραπεζοῦντος. Ἐγένετο δ' ἢ μετάδοσις τῶν Γεωργιανῶν πλευρικῶν κογχῶν ἀπ' εὐθείας καὶ οὐχὶ μέσῳ Κ/πόλεως, ὡς ὑπεστηρίζετο μέχρι τοῦδε (Millet, B. C. H. 1905, 85), διότι ἐν Κ/πόλει οὐδεὶς ναὸς παρουσιάζει πλευρικὰς κόγχας, καὶ μόνον ἀπὸ τοῦ κ. Millet προσαγομένου παραδείγματος τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει (ἔ. ἀ. σελ. 85) ἀποδειχθέντος ὑπὸ τοῦ Millingen, ὅτι ἔχει τὴν ἐγγεγραμμένην ἄλλως τε κόγχην του ἐκ μετασκευῆς γενομένης ἐπὶ τουρκοκρατίας (Byzantine churches in C/ple σελ. 114).

² Bals, Notitia κλπ. εἰκ. 26.

³ Bals, Ἐνθ' ἄ. εἰκ. 52.

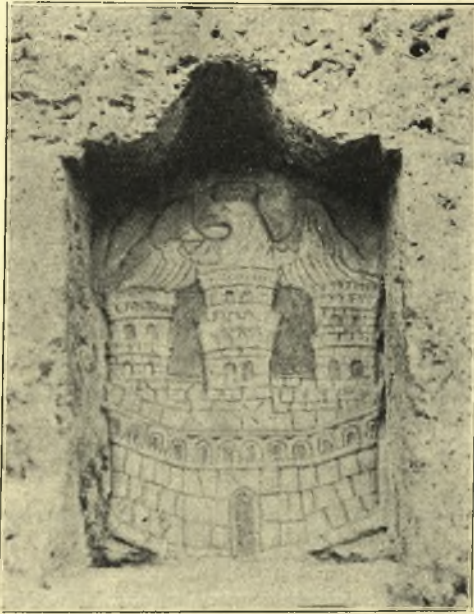
⁴ Ebersolt-Thiers, Les églises de C/ple. Paris 1913 πίν. XLVII.

⁵ Millingen, Byzantine churches in C/ple πίν. LXXXII.

⁶ Millingen Ἐνθ' ἄ. πίν. XXXIX.

⁷ Millet, L'école grecque dans l'archit. byz. εἰκ. 92.

ἐπηρεαζομένων ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς πρωτεύουσας (Μυστρᾶ¹, Λεονταρίου², Θεσσαλονίκης³, Ἄρτης⁴, Βουλγαρίας⁵ καὶ Ρουμανίας⁶.) Ὡστε κατὰ τοῦτο ἡ σχέσηις τῆς Ἀντινίτσης πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶναι ἀμεσώτερα. Ἄλλὰ καὶ πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος Σερβικοὺς ναοὺς μεγάλην ἔχει συγγένειαν τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσης οὐ μόνον λόγῳ τῶν πλευρικῶν πενταπλευρῶν κογχῶν, ὡς καὶ ἐκεῖνοι ἐδανείσθησαν ἐξ Ἁγίου Ὄρους⁷, ἀλλὰ κυρίως λόγῳ τῶν ραδιῶν καὶ ἀνατεταμένων τρούλλων του καὶ τῆς ἐπὶ ὀγκώδους κυβικοῦ βάθρου τοποθετήσεώς των. Ἀκριβῶς δ' ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν ἀναλογιῶν τῶν τρούλλων τῆς Ἀντινίτσης πρὸς τὰς ἀντιστοίχους χρονολογημένων Σερβικῶν καὶ Ἀθωνιτικῶν τρούλλων θὰ φωτισθῶμεν ὅπως οὐδέποτε ἀσφαλῶς πρὸς χρονολόγησιν καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀντινίτσης.

Εἰκ. 8. Οἰκόσημον ἐν τῇ μονῇ τῆς Ἀντινίτσης.

Ἐκ τῶν χρονολογημένων Σερβικῶν ναῶν οἱ μὲν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (Κουτσεβίστε, Ραβανίτσα κλπ.) ἔχουσι τοὺς μικροὺς αὐτῶν τρούλλους μὲ ἀναλογίαν (διαμ. πρὸς ὕψος) 1 : 1, οἱ δὲ τοῦ 15^{ου} μὲ μεγαλύτερον ὕψος ἐν σχέσει πρὸς τὴν διάμετρόν των. Ἐπίσης ἐκ τῶν Ἀθωνιτικῶν ὁ τοῦ Δοχειαρίου (16^{ου} αἰ.) ἔχει ἀναλογίαν 1 : 1,5,

ἥτοι μείζονα τῆς ἀναλογίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀντινίτσης 1 : 1,13, ὅστις διὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι προγενέστερος τοῦ 1568. Ἄλλως τε καὶ ἡ τοιχοδομία τῆς Ἀντινίτσης εἶναι πολὺ ἐπιμελεστέρα τῆς τοῦ καθολικοῦ τοῦ Δοχειαρίου, τοῦθ' ὅπερ ὑποδεικνύει χρόνους πολὺ προγενεστέρους τῶν μέσων τοῦ 16^{ου} αἰῶνος. Ἄφ' ἑτέρου ὁμως λόγῳ α) τῆς σταλακτιτοειδοῦς μεταβάσεως εἰς τὴν ὀρθὴν

¹ Struck, Mistra εἰκ. 39.

² Orlandos, Rev. des Etudes Grecques, 1921 σελ. 171.

³ Diehl—Le Tourneau—Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique. Σελ. 204 (Προφ. Ἡλίας).

⁴ Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἄρχ. Δελτ. 1919 σελ. 19.

⁵ Filow, Altbulgarische Kunst πίν. VII.

⁶ N. Ghika Budesti, Evolutia arhitecturii in Muntenia πίν. LI, LIII.

⁷ Millet, L'ancien art serbe 152.

γωνίαν, ἣν παρατηρήσαμεν εἰς τὰ παρεκκλήσια καὶ ἦτις προϋποθέτει ἰσχυρὰν τὴν μουσουλμανικὴν ἐπίδρασιν, β) τῶν βεργίων τῆς λιτῆς, γ) τοῦ σκαφοειδοῦς σχήματος τῶν θόλων τοῦ νάρθηκος, καὶ τέλος δ) τῆς παντελοῦς ἀπουσίας κεραμίνου διακόσμου δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσης εἰς χρόνους προγενεστέρους τῆς ἀλώσεως. Κατὰ ταῦτα ἢ μᾶλλον πιθανὴ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ἐξετασθέντος ναοῦ εἶναι τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, περίοδος ἐκ τῆς ὁποίας πολὺ ὀλίγα μνημεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μᾶς διεσώθησαν. Εἶναι δὲ τὸ καθολικὸν τῆς Ἀντινίτσης καὶ κατὰ τοῦτο πολύτιμον, διότι μᾶς παρέχει τὸ μόνον δεῖγμα ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, ὅπερ φέρει διάπλασιν πάντων τῶν ἑξωτερικῶν αὐτοῦ τοίχων διὰ τυφλῶν ἀψιδωμάτων διπλῆς ἐσοχῆς καὶ εἰς δύο ζώνας τεταγμένων.

ΦΡΑΓΚΙΚΟΝ ΟΙΚΟΣΗΜΟΝ

Ἐν τῇ αὐτῇ τῆς μονῆς ὑπάρχει καὶ πωρίνη τοξωτὴ κρήνη φέρουσα ὑπεράνω τοῦ κρουνοῦ, ἐντὸς κόγχης ἐντετοιχισμένην, μαρμαρίνην, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον πλάκα (εἰκ. 8), ἐφ' ἧς εἰκονίζεται πολυγωνικὸς φρουριακὸς περίβολος (κάστρον) ἰσοδόμως ἐκτισμένος, μετὰ τοξωτῆς πύλης καὶ σειρᾶς τοξικῶν θυρίδων. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ περιβόλου ὑψοῦνται τρεῖς στοργγύλοι πύργοι μετὰ θυρίδων καὶ ἐπάλλεων, ὧν ὁ μέσος εἶναι ὑψηλότερος τῶν ἄλλων. Ὑπεράνω δὲ τῶν πύργων εἰκονίζεται τὸ ἄνω ἡμισυ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ (ἑστεμμένου) ἀετοῦ ἔχοντος ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας καὶ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερά. Πρόκειται προφανῶς περὶ οἰκοσήμου, καὶ δὴ τοῦ τῆς Γενοατικῆς οἰκογενείας τῶν Giustiniani, οἵτινες ἤρξαν ἐπὶ φραγκοκρατίας ἐν Χίῳ (1346-1566), ἧς καὶ τὸ κάστρον ἀπεικονίζεται ἐπὶ τοῦ θυροεῦ. Τὸ οἰκόσημον τῆς Ἀντινίτσης παρουσιάζει τὴν μορφήν, ἣν ἔλαβε μετὰ τὸ 1413, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Σιγμοῦνδος παρεχώρησεν εἰς τοὺς Ἰουστινιάνους τὸν αὐτοκρατορικὸν ἀετόν¹. Κλάδοι δὲ τῆς οἰκογενείας Ἰουστινιανῆς ἤρξαν καὶ εἰς ἄλλα τῆς Ἑλλάδος μέρη π.χ. ἐν Σάμῳ καὶ Φωκαίᾳ· ἴσως δὲ τις ἐξ αὐτῶν νὰ κατεῖχε ποτε καὶ γειτονικὴν τινα πρὸς τὴν μονὴν τῆς Ἀντινίτσης χώραν, ἐξ ἧς προφανῶς μετεφέρθη τὸ οἰκόσημον εἰς τὴν μονὴν ἐντοιχισθὲν ὑπὸ φιλοκάλου ἡγουμένου ἐν τῇ κρήνῃ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὡς σαφῶς δηλοῖ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐγένετο ἡ γαφύρωσις τοῦ κενοῦ τῆς κόγχης (εἰκ. 8).

Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

¹ Ὅρα τὸ περὶ τῶν Giustiniani ἄρθρον τοῦ Κ. Норф ἐν τῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ τῶν Ersch καὶ Gruber σελ. 341 καὶ ἐν Ἑλληνικῇ μεταφράσει Χρυσσαλλίδος τόμ. II Ἀθῆναι, 1864 σελ. 527 ἑ.